

pel mateix Rubió. Per contra, els estudis moderns sobre llibre i lectura a les edats mitjana i moderna són hereus del descobriment de la documentació notarial com a font, conservada, pel que fa al cas de Barcelona, tant a l'Arxiu Històric de Protocols com en fons notarials quantitativament menors com els que custodien l'Arxiu Capitular i l'Arxiu Històric de la Ciutat, que han estat una mina per a un treball recent que coincideix en bona part amb el marc temporal que abracen els *Documents —Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, de Josep Hernando (1995)—, i sobretot per a reculls de característiques semblants sobre els segles xv-xvi, en què s'afegeix l'aparició de la impremta com a element renovador —el primer títol que ve a la memòria són els *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, de Josep Maria Madurell i Jordi Rubió i Balaguer (1955), un altre clàssic de consulta obligada que caldria reeditar. La moda, per dir-ho així, del registre notarial ha permès ampliar els nostres coneixements sobre la creació i la difusió del llibre, més enllà de la cort reial, al món de les ciutats, des del patriciat urbà fins a les professions liberals i als artesans, i estudiar el paper que hi juga el llibre com a bé cultural o de luxe, com a mercaderia o garantia financera, però fóra bo tornar a la vella línia de Rubió i Lluch i els seus deixebles i recuperar els registres cancellerescos, que, complementats amb els notarials, encara poden donar molts bons resultats per als Trastàmara —com ja promet la documentació exhumada sobre alguns secretaris italians d'aquests reis o sobre Pere Miquel Carbonell— i fins i tot per a l'època dels Àustria, per a la qual són una font inèdita en els darrers estudis sobre llibre i lectura a la Catalunya moderna.

MARIA TOLDRÀ

BARCELÓ, Maria i Gabriel ENSENYAT: *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'Edat Mitjana*, Palma, Edicions Documenta Balear, 2000 («Menjaments», 36).

Prenc, per començar, les paraules que el professor Hillgarth escriu al pròleg del llibre: «La conclusió de l'obra, segons la qual 'no podem parlar en termes generals d'un Humanisme en estat pur a Mallorca', és sens dubte correcta. Jo diria que fins i tot no va existir un 'Humanisme en estat pur' a cap país, ni tan sols a Itàlia». Comparteixo a ulls clucs l'afirmació del professor Hillgarth en el sentit que no va existir mai, ni tan sols a Itàlia, un 'Humanisme en estat pur'. Així doncs, si partim d'aquesta premissa, la resta de països europeus pels quals es va estendre l'humanisme i que van tenir cultivadors dels *studia humanitatis* més o menys afortunats, ens alliberem d'un llast que ha acompanyat durant anys els historiadors de la literatura de l'època del Renaixement. M'explico.

Com que ni els més grans humanistes italians no es poden sostreure a reminiscències medievals en les seves obres i en les seves trajectòries literàries, perquè

res no ve de cop, sinó que tot moviment, tota innovació, tota revolució és producte d'una evolució continuada, prou impalpable mentre es viu, i difícil d'establir-ne els límits cronològics, quan s'estudia, em sembla que ens hem d'acostumar a parlar d'humanisme en les nostres terres sense cap mena de sensació d'inferioritat, sense prejudicis, sense deixar de dir les coses pel seu nom, i sense emprar eufemismes, només perquè ens fan nosa i ens molesten les excessives reminiscències de l'edat anterior que veiem en els nostres escriptors. Tenim el que tenim. I el que tenim és suficient. Ni ens n'hem de vanagloriar ni ens n'hem d'amagar. Però, a Mallorca amb homes de la categoria intel·lectual d'un Mateu Malferit o amb obres com la d'Arnau Descós podem estar més que tranquils. Pertot arreu hi ha uns noms que sobresurten enmig d'una caterva d'escriptors menors, que cal que existeixin, ni que sigui per donar més relleu als realment importants. Els contactes amb l'humanisme italià de Malferit i l'epistolari de Descós, per ells sols, validen la utilització del terme humanisme aplicat a Mallorca. Crec que ja és hora de bandejar els problemes d'identitat que ha patit l'humanisme català, des del seu mateix naixement com a moviment.

La naturalitat amb què l'arxiver barceloní Pere Miquel Carbonell elabora el seu catàleg de barons il·lustres catalans ens ha de servir de model i de nord. Carbonell no té cap problema a l'hora d'inventariar junts catalans, valencians i mallorquins dins del seu recull biogràfic. Carbonell no té cap problema a l'hora de destacar, com a característica comuna dels seus biografiats, el fet que eren cultivadors dels *studia humanitatis*. Li és igual que l'obra dels seus il·lustres sigui breu o extensa, mèdica o literària, o fins i tot que no existeixi. Per a Carbonell, si el protagonista de la biografia sabia llatí i grec, si el protagonista havia estudiat a Itàlia, si el protagonista havia tingut relació amb Itàlia, aquests ja eren motius suficients per incloure'l dins del seu catàleg. Quines són, doncs, les absències més notables del catàleg de Carbonell? Moltes. Però la característica comuna i més representativa de la major part dels absents és que van escriure només en vulgar. Aquests són, doncs, els criteris que Carbonell considera indispensables i exclusius perquè catalans, valencians i mallorquins siguin considerats il·lustres als seus ulls, que són els ulls d'un home que segueix de prop la vida cultural de la Itàlia del darrer quart del segle xv. Amb tot, en aquesta nova edat que s'inaugura amb l'humanisme, romandran vestigis de l'edat anterior, de l'Edat Mitjana, com en restaven de l'Edat de Ferro en aquella Edat d'Or que predeia Virgili per a Roma en la seva IV *Bucòlica*.

Una altra qüestió seria la divulgació de les obres dels humanistes catalans i aquest sí que crec que és el gran problema de l'humanisme català. En aquest treball podem trobar contínues referències a l'obra perduda d'autors tan importants com Mateu Malferit, o a l'obra inèdita encara d'autors com Arnau Descós, o a l'obra difícil de trobar d'un autor com Antoni Cerdà, o a uns poemes que tot just s'acaben d'editar de Ferran Valentí. Aquest és, repeteixo, el gran problema de l'humanisme català, no la seva existència o la seva identitat. Una gran part de l'obra dels nostres humanistes no va arribar als seus destinataris naturals. Va restar

manuscrita i a tot estirar se'n va fer més d'una còpia. Però no es va imprimir, o es va imprimir poc. D'aquí ve, penso, que la incidència de l'humanisme català hagi estat menor que l'humanisme d'altres països. No és que no hagi existit, sinó que ha tingut poc ressò. A Catalunya tenim la sort de comptar amb humanistes com Jeroni Pau, que va introduir els nous aires de l'humanisme italià a la Península Ibèrica, o com Joan Ramon Ferrer, que va gosar criticar i corregir un humanista gens sospitós de ser-ho com l'italià Lorenzo Valla. Podem vanar-nos d'aquests humanistes i d'altres, però en realitat és ara, a les acaballes del segle xx, que tenim tots els elements per fer aquestes afirmacions. Al seu segle, al segle xv, van ser coneguts només en circuits tancats, tan elitistes, tan de minories, tan per a iniciats, que la seva incidència no pogué ser de gran pes. Amb tot, un i altre, Pau i Ferrer, van relacionar-se amb els humanistes illencs, amb Ferrando Valentí, amb Esperandéu Espanyol, amb Arnau Descós, cadascun al seu temps, cadascun al seu moment. I uns i altres van tancar el cercle de relacions amb l'amistat d'humanistes italians.

Per tot això, penso, que podem parlar sense complexos d'humanisme a Mallorca, a Catalunya i a València. I aquest llibre em referma, si cal, en aquesta idea. La vinculació directa dels humanistes catalans amb els humanistes italians avala aquesta afirmació. Perquè sense un alt grau de coneixement dels autors clàssics llatins i grecs no podem entendre l'obra d'un Arnau Descós, per posar un exemple. I això malgrat la presència d'elements procedents de l'escolàstica.

Diuen els autors al preàmbul que el llibre s'ha d'entendre, i és efectivament, com una continuació del seu treball anterior *Ferrando Valentí i la seva família*, publicat el 1996. Quatre anys després Maria Barceló i Gabriel Ensenyat ens ofereixen el resultat de l'extens i precís buidatge d'arxius privats i públics de Mallorca, que han dut a terme no sense dificultats, juntament amb referències a la bibliografia existent fins avui sobre l'època i els seus protagonistes. Afortunadament, però, per a la bibliografia no partien de zero. No tots tenim la sort de poder comptar per als nostres territoris amb la gran obra del professor Hillgarth, *Readers and books in Majorca 1229-1550*, de 1991. Si en el seu llibre anterior Barceló i Ensenyat estudiaven sobretot un nom, Ferrando Valentí, i una família, ara han ampliat el seu camp d'acció a tots els noms que es relacionaven amb Ferrando Valentí i a les seves famílies, dins del marc cronològic de la Mallorca del segle xv i de la primera meitat del segle xvi. Així, aquell breu capítol, que titulaven «El context cultural» en el seu anterior treball, ha estat desenvolupat convenientment per esdevenir el llibre que tenim a les mans. Els resultats obtinguts ens subministren una gran quantitat de dades noves, de primera mà, sobre personalitats destacades de la Mallorca viva i florent del pas del segle xv al segle xvi. De manera que el context social i cultural d'aquest període crucial esdevé molt més entenedor.

Després del pròleg del professor Hillgarth i del preàmbul dels autors, el volum s'enceta amb una breu introducció als marcs historiogràfic i sociocultural, en la qual Barceló i Ensenyat repassen la sort que el terme humanisme ha tingut al

llarg del nostre segle i en la cultura catalana. A continuació el llibre s'estructura per àrees temàtiques, atenent sobretot a l'ofici dels protagonistes. La primera, corresponent al segon capítol, explica la relació de Mallorca amb la cort d'Alfons el Magnànim i destaca les figures dels tres primers personatges amb nom propi dins de la política: Francesc Aixaló, Mateu Malferit i Joan Valero. Són tres pesos forts de l'humanisme illenc. Tots tres homes van viure llarg temps a Itàlia, per estudis i per professió, es van relacionar amb figures capdavanteres de l'humanisme italià, van conèixer de primera mà la recuperació dels clàssics per part dels humanistes, van incorporar aquestes obres a les seves biblioteques i van tornar a Mallorca a divulgar els nous aires de l'humanisme.

El tercer capítol dibuixa l'extens panorama que ofereix el camp de la jurisprudència i els membres més destacats de les famílies Berard, Muntanyans, Olesa, Valentí i Verí. No hem d'oblidar que molts humanistes italians eren doctors en ambdós drets i es dedicaven professionalment a l'exercici de la jurisprudència, ja fos a la cúria pontifícia o a la cort d'un príncep. Així doncs, no ens ha d'estranyar que en aquest món hi trobem alguns dels més importants humanistes.

El quart capítol incideix sobre el paper dels homes d'Església i sobretot de Francesc Eiximenis, Antoni Cerdà, Esperandéu Espanyol, Arnau de Santacília, Joan Domènec i Arnau Albertí. Tots ells personatges de talla reconeguda que esperen encara una revisió a fons de la seva biografia i de la seva obra. En aquest sentit els arxius italians ens poden oferir sorpreses sobre algunes d'aquestes figures.

En el cinquè capítol s'estudien els lul·listes: Gabriel Desclapers, Francesc Prats, Bartomeu Caldentey, Arnau Descós i els seus parents, entre d'altres. Ja he avançat abans que Arnau Descós em sembla una figura clau de l'humanisme català. Les vicissituds que ha patit l'obra de Descós no han ajudat gaire a aconseguir un estudi definitiu de la seva obra, tot i l'interès que va demostrar pel seu epistolari el P. Fidel Fita. La figura de Descós és una de les més atractives del nostre segle xv i una de les que més ens honora. La seva provada erudició i la seva ploma àgil tant en poesia com en prosa llatines mereixen una atenció especial.

Els professionals liberals ocupen el sisè capítol amb noms com el metge Antoni Nadal i el notari Miquel Abellar, entre molts d'altres que configuren tot un riquíssim entramat de relacions amb altres dels personatges que ja han aparegut al llarg d'aquest excel·lent recorregut per la Mallorca dels segles xv i xvi. Una Mallorca que té moltes i molt bones biblioteques, que coneix els clàssics llatins i grecs, que venera Llull, que reconeix la importància de l'obra dels Pares de l'Església i que té en consideració la producció escolàstica com a part de la tradició i de la cultura que els ha precedit. Una Mallorca que no desmereix gens ni mica de l'efervescència de la Itàlia del moment.

Els tres darrers apartats són dedicats respectivament a il·lustrar la presència dels clàssics dins l'onomàstica i l'art, a la deïxa humanística i a l'establiment d'unes conclusions. A partir de les conclusions podem dir que Barceló i Ensenyat amb el seu treball han posat de manifest que l'humanisme mallorquí, que «oscilla

entre l'Edat Mitjana i el Renaixement» i que té «més continuïtats que trencaments» (p. 143), s'acosta a l'humanisme italià, el primer, l'original, el que va suposar la base del canvi. Així és que la seva aportació esdevé un pas més de cara a un millor coneixement de l'humanisme català.

El llibre, però, no s'acaba aquí. Les notes ocupen quasi un trenta per cent de la totalitat del volum i s'articulen al final del text. Es completa amb un apèndix documental i una bibliografia d'autors i textos citats. Hauria estat utilíssim un índex toponomàstic, donada la quantitat d'informació que contenen les pàgines del llibre.

A Barceló i Ensenyat els interessa no només el personatge per ell mateix, sinó el seu abans i els seu després, de manera que es pot veure l'evolució de tot un seguit de famílies importants a la Mallorca del segle XV i de la primera meitat del segle XVI. Cadascun d'aquests protagonistes i les seves famílies són tractats des de diversos punts de vista, seguint el mètode que els autors ja havien iniciat en el seu treball sobre Valentí. Així, per a cadascuna de les famílies triades i a través de la documentació buidada als arxius mallorquins i de la bibliografia existent, en alguns casos ben escadussera, els autors refan no només la biografia dels membres cabdals d'aquestes famílies i n'esmenten l'obra, en els casos que n'hi hagi, sinó que, a més, ho emmarquen tot plegat dins del context cultural, històric i social de Mallorca i sovint de la Itàlia que els va servir de referent, i es fixen així mateix en les petjades que en l'arquitectura i l'art balear han deixat aquests protagonistes. En el treball es repassa no només la vida privada sinó també la vida pública dels protagonistes del canvi cultural a Mallorca, en el pas de l'Edat Mitjana al Renaixement. En conseqüència el treball té un interès multidisciplinari: per als estudiosos de la història de l'art, per als historiadors, tant de la literatura com de la història mateixa, i per als filòlegs. Els esdeveniments polítics, les inquietuds intel·lectuals, la distribució de la riquesa, la jerarquització de la societat, la vida quotidiana, el paper de la dona, els sentiments de la gent, els lligams familiars entre els protagonistes del canvi, el canvi de gustos (per exemple en l'ús dels antropònims o en l'art), tot és reflectit en les planes d'aquest llibre que esdevé una història de Mallorca durant els segles XV i XVI. Les il·lustracions donen rostre als personatges mencionats i ens acosten aquesta Mallorca de fa cinc segles, ens la fan real. Són un encert i un ajut.

En definitiva, la recerca ha permès als autors dibuixar la cruïlla del període que s'escola entre l'Edat Mitjana i el Renaixement amb línies precises. El resultat final és un volum que proporciona una valuosa informació tant a aquells que ens dediquem professionalment a la història, ja sigui de la literatura o de la cultura, com a aquells que volem conèixer una mica millor els nostres orígens. Per tot això cal encoratjar els autors a continuar treballant en la línia que van iniciar l'any 1996 i que han afermat amb aquest llibre.